

PRZEGLĄD WSCHODNI

TOM V

Zeszyt 3 (19)

KWARTALNIK

NADBITKA

RADA „PRZEGŁĄDU WSCHODNIEGO”:

Andrzej Ajnenkiel, *Warszawa*
Stanisław Alexandrowicz, *Toruń*
Juliusz Bardach, *Warszawa*
Daniel Beauvois, *Paryż*
Alfredas Bumblauskas, *Wilno*
Tadeusz Chrzanowski, *Kraków*
Andrzej Ciechanowiecki, *London*
Paweł Czartoryski, *Warszawa*
Norman Davies, *Oksford*
Roman Dzwonkowski SAC, *Lublin*
Piotr Eberhardt, *Warszawa*
Aleksander Gieysztor, *Warszawa*
Jarosław Isajewicz, *Lwów*
Mieczysław Jackiewicz, *Olštyn*
Natalia Jakowenko, *Kijów*
Tadeusz Jaroszewski, *Warszawa*
Zbigniew Jasiewicz, *Poznań*
Algis Kaleda, *Wilno*
Andrzej Kamiński, *Waszyngton*
Jerzy Kłoczowski, *Lublin*
Stefan Kozak, *Warszawa*
Antoni Kuczyński, *Wrocław*
Natalia Lebediewa, *Maskwa*
Piotr Lossowski, *Warszawa*
Adam Maldziś, *Minsk*
Stanisław Mossakowski, *Warszawa*
Stanisław Nieceja, *Opole*
Bohdan Osadczuk, *Berlin*
Jan Ostrowski, *Kraków*
Jarosław Pelenski, *Filadelfia*
Wojciech Roszkowski, *Warszawa*
Władysław Serczyk, *Rzeszów*
Elżbieta Simulkowa, *Warszawa*
Tomasz Strzembosz, *Warszawa*
Bolesław Szostakowicz, *Irkuck*
Roman Szporluk, *Cambridge, Mass.*
Wiktoria Śliwowska, *Warszawa*
Piotr Wandycz, *New Haven*
Tadeusz Wasilewski, *Warszawa*
Henryk Wisner, *Warszawa*
Zbigniew Wójcik, *Warszawa*

KOMITET REDAKCYJNY:

Jan J. Malicki
(redaktor)
Jolanta Sikorska-Kulesza
(sekretnarz)

oraż

Andrzej Chodkiewicz
Maria Kulamajska-Saeed
Inga Kotańska

Kwartalnik
PRZEGŁĄD WSCHODNI
Krakowskie Przedmieście 64
00-322 Warszawa

REDAKCJA:
Studium Europy Wschodniej UW
ul. Browarna 8/10, p. 22
00-311 Warszawa

DYŻURY:
redakcja: poniedziałki
i środy 9³⁰–11⁰⁰, pok. 22
tel./fax 828 53 69
kolportaż:
czwartki 13–16⁰⁰, pok. 037
tel. 826 60 81 w. 63
tel./fax 828 53 69

ALEKSANDER SREBRAKOWSKI
Wrocław

NIEMCY NA LITWIE W ŚWIELE DANYCH STATYSTYCZNYCH

RUTH Kibelka ubolewa nad brakiem publikacji zawierających dane statystyczne o Niemcach mieszkających na Litwie¹. Rzeczywiście, jeśli ktoś zechce szybko się dowiedzieć o ich liczbie w tym kraju, będzie miał trudności z wyszukaniem takich danych. Nie oznacza to jednak, że ich nie ma. Większość jest zamieszczona w specjalistycznych, niskonakładowych publikacjach statystycznych, z których część wydana została na prawach rękopisu, w kilkunastu numerowanych egzemplarzach, ponieważ zawierały wiele informacji niewygodnych dla ówczesnych władz komunistycznych Litwy². Co więcej, pod względem wielkości populacji, ludność niemiecka zajmowała dopiero dziesiąte miejsce w republice, a to jest równoznaczne z tym, że w publikacjach przekrojowych, bardziej ogólnych, siłą rzeczy ukryta była ona często w rubryce „inne narodowości”. Podobnie jest z wydawnictwami szczegółowymi. Np. Piotr Eberhardt w swojej ostatniej monografii, poświęconej przemianom narodowościowym na Litwie, w części obejmującej lata powojenne, wymieniając Niemców, tylko dwukrotnie podaje jedynie ich ogólną liczbę³, natomiast wcześniej, gdy pisze o okresie międzywojennym, kiedy to Niemcy byli piątą narodowością w kraju, wspomina o nich wielokrotnie. Wynika to z tego, że autor nie miał odpowiednich danych dla okresu powojennego. Myślę, że głównie tym należy tłumaczyć niewielkie

¹ R. Kibelka, *Niemcy na Litwie. Kilka uwag na temat mniejszości narodowych*, „Borussia” 1997, nr 15, s. 257–260.

² Np. w Departamencie Statystyki przy Radzie Najwyższej Republiki Litewskiej udostępniono mi publikację *Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1979 goda po Litovskoj SSR*, Vil'nius 1981, która była opatrzona dopiskiem: „Dlja služebnogo pol'zovanija” oraz numerem. Tak samo było w wypadku publikacji *Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda po Litovskoj SSR*, Vil'nius 1975 oraz *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, t. I, Vilnius 1991.

³ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 186 i 213. Nie lepiej sprawa się przedstawia wśród publikacji niemieckich, zob. A. Bohmann, *Menschen und Grenzen*, t. 3, *Strukturwandel der deutschen Bevölkerung im sowjetischen Staats- und Verwaltungsbereich*, Köln 1970.

zainteresowanie badaczy tą społecznością, jak i generalnie ogólną niewiedzą nawet samych Niemców z macierzy, o istnieniu niewielkiej grupy ich rodaków na Litwie.

Korzystając z oficjalnych danych statystycznych przygotowanych w czasach ZSRR, należy pamiętać, że podane tam liczby odnoszą się jedynie do najbardziej świadomej części danej mniejszości narodowej, czyli tych, którzy walczyli o zachowanie swojej tożsamości i zależało im na prawidłowym odnotowaniu narodowości w kwestionariuszu spisu ludności. Dane te przedstawiają więc stan minimalny, poniżej którego trudno było zejść, nawet fałszując dane statystyczne. Aby uzyskać liczby odzwierciedlające rzeczywistą wielkość interesującej nas populacji, trzeba będzie je powiększyć odpowiednio o margines osób zapisanych jako inna narodowość, niż wynikałoby to z przyjętych przez nas kryteriów, określających kogo będziemy uznawać za Niemca czy przedstawiciela każdej innej narodowości.

Jak już to wspomniała w swoim artykule Ruth Kibelka, istniało kilka przyczyn niepodawania przez niektórych Niemców swojej prawdziwej narodowości. Z jednej strony – presja i oszustwa administracji państwowej, z drugiej zaś asekuracja i obawy samych ankietowanych. Podobnie rzecz się miała także z innymi narodowościami, np. z Polakami. Co gorsza na Litwie mniejszości były pod tym względem poddawane podwójnym naciskom. Jedne wynikały z oficjalnej polityki ZSRR, drugie były konsekwencją postaw nacjonalistycznych Litwinów. Mając to na uwadze można się dopiero przyjrzyć dostępnym statystykom.

Po wojnie przeprowadzono na Litwie cztery spisy ludności: w latach 1959, 1970, 1979 i 1989, dzięki czemu możemy obserwować wszelkie zmiany demograficzne w dość równomiernych odstępach czasu. Pierwsze, co się rzuca w oczy po zestawieniu danych o liczbie Niemców w tym kraju, jest falowanie wielkości tej populacji oraz gwałtowny spadek jej liczby między 1959 a 1970 r. z 11 166 na 1 904 osób. Oznacza to, że w ciągu tych jedenastu lat liczba Niemców na Litwie zmniejszyła się o 83%. Było to więc znacznie więcej niż między 1941 a 1959 r., kiedy liczba Niemców zmniejszyła się z 36 899 do 11 166, czyli o 30% stanu z czasu wojny⁴. W następnych latach po pierwszym spisie powojennym, między rokiem 1970 a 1979 liczba Niemców wzrosła o 38%, a następnie między 1979 a 1989 znowu zmalała, tym razem o 22%.

⁴ Por. A. Srebrakowski, *Liczba Polaków na Litwie według spisu ludności z 27 maja 1942 roku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 1997, nr 1, s. 173.

TAB. 1. Liczba Niemców na Litwie według danych spisów ludności z lat 1959–1989

Rok spisu	Liczba mieszkańców Litwy	W tym Niemców	
1959	2 711 445	11 166	0,4%
1970	3 128 236	1 904	0,1%
1979	3 391 490	2 616	0,1%
1989	3 674 802	2 058	0,1%

Źródła: 1959 metų visąsąjunginio gyventojų surašymo duomenys (*Lietuvos TSR miestai ir rajonai*), red. V. Grygaitė, Vilnius 1962, s. 95; *Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda po Litovskoj SSR*, Vil'nius 1975, s. 283; P. Gaučas, M. Karalienė, *Dabartinės Vilniaus gyventojų nacionalinės sudėties kitimo tendencijos*, „Geografija“, t. XVII, 1981, s. 127–128.

Gwałtowny spadek liczby Niemców w latach 60. należy tłumaczyć akcją z lat 1958–1960, kiedy to wielu z nich starało się o wyjazd z Litwy. Czy wykazany w statystyce ubytek ludności pokrywa całkowicie przeniesienie się jej części na Zachód, mogą potwierdzić jedynie dane niemieckiego MSW, które powinno było zarejestrować fakty przybycia grupy przesiedleńców ze Wschodu. Jest to jednocześnie ostatni etap masowej migracji tej ludności z terenu Litwy. Oscylacja liczby Niemców od 1970 r., to już raczej wynik aktualnej polityki narodowościowej władz republiki, w tym manipulacji danymi statystycznymi.

W przeciwieństwie do ogólnej tendencji krajowej w wypadku stolicy republiki – Wilna, było nieco inaczej, tam populacja Niemców stale rosła aż do 1979 r. i dopiero w 1989 r. nieco się zmniejszała. Mimo 9,5% zmniejszenia się liczby Niemców między 1979 a 1989 r., i tak ich liczba w trakcie ostatniego spisu ludności Wilna stanowiła 328% stanu z 1959 r. Spośród dziewięciu narodowości, wymienionych w spisie jedynie wśród Litwinów nastąpił większy wzrost populacji w tym mieście i osiągnął 367% stanu z 1959 r. Dla pozostałych narodowości był on znacznie mniejszy, odpowiednio: Żydzi 56%, Rosjanie 168%, Ukraińcy 202%, Białorusini 206%, Łotysze 211%, Polacy 229%, Tatarzy 264%.

Znaczny przyrost ludności niemieckiej w stolicy republiki nie oznacza jednak, że w tym kierunku zwrócona była jej migracja ze wsi do miasta. Przeciwnie, w Wilnie, w 1989 r. mieszkało tylko 17,5% niemieckiej ludności miejskiej całej republiki, większość zaś żyła w innych miastach. Sądząc po utworzonych niemieckich stowarzyszeniach kulturalnych, były to zapewne: Kłajpeda, Szytele i Jurborg, niestety w cytowanych publikacjach brak jest danych liczbowych na ten temat.

TAB. 2. Liczba Niemców w Wilnie według danych spisów ludności z lat 1959–1989

Rok spisu	Liczba mieszkańców Wilna	W tym Niemców	
1959	236 078	80	0,0%
1970	372 100	132	0,0%
1979	475 852	287	0,1%
1989	576 747	260	0,0%

Źródła: 1959 metų visąsąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai), red. V. Grygaitė, Vilnius 1962, s. 95; Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda po Litovskoj SSR, Vil'nius 1975, s. 283; P. Gaučas, M. Karalienė, Dabartinės Vilniaus gyventojų nacionalinės sudėties kitimo tendencijos, „Geografija“, t. XVII, 1981, s. 127–128.

Równie ciekawie jak przykład Wilna przedstawia się ogólne zestawienie danych o liczbie Niemców, uwzględniające ich miejsce zamieszkania w mieście i na wsi. Okazuje się, że oprócz lat 1959–1970 liczba ludności niemieckiej w miastach stale rosła, natomiast na wsi dochodziło do gwałtownych wahań. Co więcej to właśnie na wsi doszło do największego ubytku tej ludności między spisami z 1959 i 1970 r.

TAB. 3. Podział Niemców na Litwie według miejsca zamieszkania

Rok spisu	Liczba Niemców		
	ogółem	w mieście	na wsi
1959	11 166	3 039	8 127
1970	1 904	1 095	809
1979	2 616	1 416	1 200
1989	2 058	1 482	576

Źródła: 1959 metų visąsąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai), red. V. Grygaitė, Vilnius 1962, s. 95; Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda po Litovskoj SSR, Vil'nius 1975, s. 283, 284, 285; Lietuvos Respublikos pagrindinių tautybių gyventojai, Vilnius 1991, s. 27; 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. 1, Vilnius 1991, s. 245, 246, 247.

Należy przypuszczać, że tak znaczne fluktuacje niemieckiej ludności wiejskiej wiążą się z tym, że na wsi występowały większe naciski społeczne na tę ludność, powodujące ukrywanie swojej prawdziwej narodowości i zamykanie się z tym w kręgu rodziny. Przykład takiej postawy podała w swoim artykule Ruth Kibelka. Należy też pamiętać, że w środowisku wiejskim, wśród ludności słabiej

wykształconej łatwiej było dokonać fałszerstw w trakcie spisów ludności, dokonując np. wpisu do kwestionariusza zwykłym ołówkiem, co dawało pole do manipulacji. W mieście, gdzie społeczeństwo staje się bardziej anonimowe, łatwiej było się opowiedzieć za swoją prawdziwą narodowością. Duże znaczenie miało tutaj też na pewno to, że wszelkie instytucje społeczno-kulturalne mniejszości narodowych były i są ulokowane w ośrodkach miejskich.

Ogromnym problemem ludności niemieckiej na Litwie jest jej szybkie odchodzenie od języka ojczystego. W 1959 r. jeszcze 87,7% Niemców znało swój język ojczysty, natomiast w 1989 było takich osób już tylko 42,1%. Wśród narodowości liczących na Litwie więcej niż 2 tys. osób, tylko Żydzi (35,7%) i Tatarzy (32,3%) zachowali w mniejszym stopniu swój język ojczysty.

Podobnie jak w wypadku innych narodowości w większym stopniu zachowali język ojczysty ci Niemcy, którzy mieszkali na wsi. W 1989 r. na wsi co drugi Niemiec mówił po niemiecku, w mieście zaś takich osób było jedynie 39%. O znacznym postępie procesu asymilacji językowej tej mniejszości świadczy to, że w 1989 r. aż 30% litewskich Niemców zadeklarowało język rosyjski jako ojczysty, natomiast następne 27% – język litewski⁵. Widać z tego wyraźnie, że przed członkami niemieckich stowarzyszeń kulturalnych na Litwie stoi pierwsze zasadnicze zadanie umożliwienia swoim rodakom powrotu do mowy ojczystej. Z podobnymi problemami borykają się także inne mniejszości narodowe tego kraju, jednak w wypadku Niemców proces lituanizacji i rusyfikacji posunął się znacznie dalej od innych.

Poniższe tabele oparto na dostępnych danych, ukazujących podział litewskich Niemców pod względem języka ojczystego oraz stopień posługiwania się innymi językami. Niestety z powodu wspomnianych trudności jest tu wiele luk spowodowanych brakiem danych (gwiazdka w rubryce), trudno więc dokładnie prześledzić procesy asymilacyjne tej mniejszości narodowej. Mimo to mamy tu na pewno wstępny punkt odniesienia do dalszej dyskusji na ten temat. Należy się spodziewać, że któremuś z zainteresowanych badaczy uda się jednak uzupełnić w Departamencie Statystyki przy Radzie Najwyższej Republiki Litewskiej w Wilnie luki na podstawie przechowywanych tam oryginalnych materiałów poszczególnych spisów ludności.

⁵ *Lietuvos Respublikos pagrindiniu tautybiu gyventojai*, Vilnius 1991, s. 26.

TAB. 4. Stopień uznawania języka niemieckiego za ojczysty przez Niemców na Litwie w 1959 r.

	Liczba Niemców	W tym niemiecki za język ojczysty uznawało
Ogółem	11 166	87,7%
Miasto	3 039	82,9%
Wieś	8 127	89,4%

Źródło: 1959 metų visąsąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai), red. V. Grygaite, Vilnius 1962, s. 97.

W uzupełnieniu należy dodać, że w 1959 r. mieszkało w Wilnie 80 Niemców, z których 59 (73,4%) uznawało język niemiecki za ojczysty, 18 – uznało za język ojczysty rosyjski, a 2 – język litewski⁶.

TAB. 5. Podział Niemców na Litwie według uznawania języka ojczystego w 1970 r.

	Liczba Niemców	W tym za język ojczysty uznawało				W tym drugim językiem władało			
		niemiecki	litewski	rosyjski	litewski	rosyjskim	białoruskim	lotewskim	nie zna drugiego języka
Ogółem	1 904	60,9%	•	•	•	26,3%	•	•	31,6%
Miasto	1 095	53,6%	•	•	•	33,2%	•	•	31,7%
Wieś	809	70,7%	•	•	•	17,1%	•	•	31,4%

Źródło: Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda po Litovskoj SSR, Vil'njus 1975 g., s. 283, 284, 285.

TAB. 6. Podział Niemców na Litwie według języka ojczystego w 1979 r.

Liczba Niemców	W tym za język ojczysty uznawało			W tym władało drugim językiem				
	niemiecki	litewski	rosyjski	litewski	rosyjski	białoruski	lotewski	nie zna drugiego języka
2 616	63,6%	•	•	23,2%	39,7%	•	•	36,6%

Źródło: Lietuvos Respublikos pagrindinių tautybių gyventojai, Vilnius 1991, s. 27, 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. 1, Vilnius 1991, s. 245, 246, 247.

⁶ 1959 metų visąsąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai), red. V. Grygaite, Vilnius 1962, s. 97.

TAB. 7. Podział Niemców na Litwie według języka ojczystego w 1989 r.

	Liczba Niemców	W tym za język ojczysty uznawało				W tym władało drugim językiem			
		niemiecki	litewski	rosyjski	litewski	rosyjski	białoruski	litewski	nie zna drugiego języka
Ogółem	2 058	42,1%	27,0%	30,1%	35,7%	26,1%	0,1%	0,3%	37,0%
Miasto	1 482	38,8%	24,1%	36,4%	33,0%	29,4%	0,1%	0,2%	36,3%
Wieś	576	30,3%	34,4%	14,1%	7,7%	54,6%	0,8%		33,1%

Źródło: 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. I, Vilnius 1991, s. 245, 246, 247.

Ostatnią kwestią, którą można omówić na podstawie materiałów statystycznych, jest przynależność litewskich Niemców do Komunistycznej Partii Litwy. Z przyczyn oczywistych, wynikających z niewielkiej liczebności tej mniejszości narodowej, liczba członków KPL narodowości niemieckiej też była niewielka. Przed 1976 r. zostało nimi zaledwie 58 osób.

TAB. 8. Liczba Niemców w KPL na tle głównych narodowości republiki w latach 1945–1976

Rok	Członkowie partii	Litwini	Rosjanie	Polacy	Niemcy
1945	3 536	1 127	1 901	15	—
1946	8 060	1 962	4 537	45	1
1947	16 202	2 984	9 577	86	—
1948	22 159	4 108	12 964	114	—
1949	24 501	5 056	13 851	139	—
1950	27 753	7 483	14 425	225	1
1951	29 923	8 991	14 882	300	1
1952	34 732	12 155	15 974	558	2
1953	36 178	13 712	15 743	730	3
1954	34 544	14 250	13 983	747	4
1955	35 494	15 655	13 504	837	2
1956	38 087	17 761	13 619	992	2
1957	42 229	20 567	14 654	1 138	2
1958	44 821	23 596	14 024	1 286	2
1959	49 114	27 341	14 276	1 394	5
1960	54 324	31 400	14 856	1 609	7
1961	60 551	36 129	15 649	1 844	3
1962	66 234	40 386	16 429	2 040	5
1963	71 061	43 890	17 129	2 274	15
1964	77 490	48 587	18 158	2 520	20
1965	86 366	55 016	19 568	2 931	25
1966	93 967	60 749	20 511	3 272	30
1967	99 379	64 993	21 178	3 452	30
1968	105 418	69 811	21 826	3 733	29
1969	111 134	74 171	22 552	4 000	32
1970	116 603	78 255	23 341	4 273	33
1971	122 469	82 604	24 176	4 559	40
1972	127 429	86 449	24 840	4 786	42
1973	131 539	89 741	25 425	5 037	49
1974	135 740	92 735	26 021	5 241	53
1975	140 219	96 023	26 760	5 485	57
1976	145 557	99 949	27 535	5 806	58

Źródło: *Kommunistiškaja partija Litvy w cifrach 1918–1976*, Vil'nius 1977, s. 126–129.

Jedynym kryterium, które pozwoli w pewnym stopniu określić stosunek Niemców do KPL i odnieść do innych narodowości, jest obliczenie, jaki procent osób danej nacji należało do partii. Wynik uzyskamy dzięki porównaniu spisu ludności i liczby komunistów w danym roku. Ponieważ spisy ludności przeprowadzano zawsze w grudniu, zaś dane o liczbie członków KPL podawano na dzień 1 stycznia danego roku, stopień „upartyjnienia” poszczególnych narodowości możemy określić dla lat 1960, 1971, 1980 i 1990. W przypadku Niemców, ze względu na posiadane dane możemy określić ten procent dla trzech lat:

1960 – 7 os. – 0,06%

1971 – 40 os. – 2,10%

1980 – 58 os. – 2,22 % (liczba członków partii z 1976).

Oprócz 1960 r., kiedy „upartyjnienie” Niemców było najniższe w porównaniu do innych narodowości, w następnych latach oscylowano w podobnych granicach jak ludność polska (odpowiednio: 1960 – 0,69%, 1971 – 1,89% i 1980 – 2,80%)⁷. Stopień „upartyjnienia” pozostałych narodowości był znacznie wyższy. Np. w 1980 r. członkowie partii wśród Litwinów stanowili 4,24%, Rosjan 10%, Ukraińców 13,81%, Białorusinów 9,15% i Żydów 14,55%⁸. Ogólnie rzecz biorąc, podobnie jak litewscy Polacy, Niemcy byli narodowością stosunkowo słabo skomunizowaną na tle reszty mieszkańców republiki.

Obraz społeczności niemieckiej na Litwie, przedstawiony na podstawie oficjalnych danych statystycznych może być, i na pewno jest, nieco zafałszowany, jednak jest to podstawa do podjęcia merytorycznej dyskusji oraz dalszych badań na ten temat, co pozwoli zweryfikować zaistniałe błędy i luki. Co więcej, z dotychczasowej praktyki badawczej wiem, że ogólne wnioski, jakie można już teraz wyciągnąć z zaprezentowanego materiału, będą w większości pokrywać się z tym, co uzyskamy po dotarciu do pełnej dokumentacji.

⁷ A. Srebrakowski, *Polacy w Komunistycznej Partii Litwy*, „Magazyn Wileński”, Wilno 1992, nr 5-6, s. 3.

⁸ *Ibidem*.

SPIS RZECZY ZESZYTU № 19

Jan TĘGOWSKI, <i>Czy Kiejstut Giedyminowicz był dwukrotnie żonaty?</i>	399
Mirosław NAGIELSKI, <i>Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko Kozakom..</i>	413
Jolanta SIKORSKA-KULESZA, <i>Prostytucja w XIX wieku na Podolu w świetle badań Józefa Apolinarego Rollego.....</i>	435
Igor SIOMOCZKIN, <i>Popiersia Tarasa Szewczenki (z przełomu XIX i XX wieku).....</i>	453
Andrzej FURIER, <i>Działania dyplomatyczne II Rzeczypospolitej na Kaukazie. Z historii kontaktów dyplomatycznych Polski z Kaukazem.....</i>	463

DOKUMENTY I MATERIAŁY

Piotr EBERHARDT, <i>Mniejszość rosyjska w republikach postsowieckich</i>	489
Aleksander SREBRAKOWSKI, <i>Niemcy na Litwie w świetle danych statystycznych.....</i>	509
Leszek JAŚKIEWICZ, <i>„Oddzielić katolicyzm od polonizmu”. Z dokumentów polityki etniczno-wyznaniowej caratu na Białorusi (początek XX wieku).....</i>	517
Michał GIEDROYĆ, <i>Wojna i konspiracja na Wschodzie 1917–1918. Działalność Tadeusza Giedroycia.....</i>	523
Józef SZOCKI, <i>Wiktor Baworowski – lwowski kolekcjoner i fundator biblioteki.....</i>	543

RECENZJE

O dorobku wydawanej we Wrocławiu «Biblioteki Zesłańca» i pracach wrocławskiego Ośrodka Badań Wschodnich (Wiktoria ŚLIWOWSKA).....	551
G. Błaszczuk, <i>Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. t. 1 – Trudne początki (Jan TĘGOWSKI).....</i>	555
W. Kolbuk, <i>Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne (Leszek ZASZTOWT).....</i>	563
S. Litak, <i>Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne (Leszek ZASZTOWT).....</i>	565
R. Szawłowski [Karol Liszewski], <i>Wojna polsko-sowiecka 1939 (Aleksander ACHMATOWICZ).....</i>	567
M. K. Dziewanowski, <i>Jedno życie to za mało. Kartki z pamiętnika niepoprawnego optymisty (Sławomir ŁUKASIEWICZ).....</i>	573
Katyń. Dokumenty zbrodni. t. 2 – Zagłada, marzec-czerwiec 1940 (Krzysztof JASIEWICZ).....	579

POLEMIKI	587
----------	-----

KRONIKA	595
---------	-----

KSIAŻKI NADEŚLANE	599
-------------------	-----